

ÖRÖKSÉG

KATONA IMRE

FA LESZEK, HA FÁNAK VAGY VIRÁGA...*

(Egy Petőfi-vers nemzetközi párhuzamai)

A szóbeli és az írásos költészet kettőssége egyetlen korszakban és egyikük számára sem jelentett merev elzárkózást, mindketten kölcsönhatások bonyolult áttételein keresztül fejlődtek. Az egymás felé tekintés indítékai korszakonként változók, hullámhegyek és hullámvölgyek követik egymást; de a szellemi hatásbefogadás mérlege sincs egyenlegben, utóbb az irodalomé lett a vezető szerep. Az átadás-átvétel azonban egyik fél számára sem szolgál, hanem alkotó jellegű: a másiktól kölcsönzött költői helyeket mindketten saját kereteikbe illesztik, magukhoz hasonlítják. E költői helyek az apró elemektől a szerkezetek és történetek egészéig terjedhetnek; a megtett utak sokszor nagyon nehezen kibogozhatók, körforgások is keletkezhetnek. Mindenesetre az irodalmi befogadás neve *folklorizmus*, a népköltészetié pedig *folklorizálódás*.

»Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék« — írta Petőfi 1847. február 4-én Arany Jánoshoz küldött első levelében. E tudatos mondatot a XIX. századi haladó népiesek mottójának is tekinthetjük: a társadalmi-művészi egyenjogúsítás szerencsés összefonódásának gondolata. Nemcsak e szép mondat való azonban Petőfítől, hanem a költői, közéleti tettek is. Nem véletlen, hogy máig ő a *nép felé legnyitottabb* költőnk és viszont: a nép is őt fogadta szívébe legjobban. A kettőjük közötti kölcsönhatás még most sincs teljesen felmérve, különösen hiányos a *nemzetközi* vonatkozások felderítése. E téren szeretnék az eddigieknél néhány megállapítással többet mondani.

A Szalkszentmártonban 1845-ben írt *Fa leszek, ha...* című Petőfi-vers eredete inkább csak sejtett, mint tisztázott. Abban megegyeznek a kutatók, hogy idegen indítékú lehet, egyesek szlovák hatásra gyanak-

* Ezt az tanulmányt Petőfi Sándor születésének százötvenedik évfordulója alkalmából közöljük. Következő számainkban újabb írásokkal adózunk a költőóriás halhatatlan emlékének.

szanak. Az is vitatott, hogy egyáltalán van-e magyar (népköltészeti) párhuzama; az itt-ott idézgetett példák nem egészen meggyőzők. Előbb azonban lássuk a Petőfi-verset!

Fa leszek, ha fának vagy *virága*.
Ha *harmat* vagy, én *virág* leszek.
Harmat leszek, ha te *napsugár* vagy,
Csakhogy lényink egyesüljenek.

Ha leányka, te vagy a *mennyország*,
Akkor én *csillaggá* változom.
Ha leányka, te vagy a *pokol*: (hogy
Egyesüljünk) én *elkárhozom*.

E szép szerelmi vallomás megzenésített formában jó évszázadon át a mintegy félszáz hasonló Petőfi-dal közül az egyik legnépszerűbb volt, de nem annyira a parasztság, mint inkább a középrétegek és az értelmiségiek körében. A szerző nevét legtöbben tudták is és szövegén alig változtattak (— Csakhogy *véled* egyesülhessek; — *leánykám* stb.). A »nép« részéről ez tehát az átvételnek olyan formája, amikor változtatás nélkül illetszti bele saját kialakult dalkincsébe. Kevés ilyen tiszta példánk akad!

A rokonított magyar párhuzam kevés, a múlt század második feléből valók, tehát Petőfi utániak; műköltői eredetük kétségtelen és XVIII. századi fordulatokkal vannak teli. Az egyik, *Kriza János* 1863-ban megjelent *Vadrózsák* című gyűjteményéből való teljesebb változat:

Ahon egy virágoskerbe
Zöld pázsit van leherevve.
Egy küsasszon ott nyugoszik,
Koszorúval körülkődik.

— Én sem leán, sem menyecske,
Sem pediglen szelidecske.
Hát a kerbe *virág* vagyok;
Elig nyíloom s már hervadok.

Egy úrfi arra sétála,
Álmélkodik csudájába.
Kérdi tőlle: — szelidecske,
Leán vagy-e vaj menyecske?

— Ha te virág vagy a kerbe,
Én meg leszek *harmat* benne.
Este a virágra szálllok,
Reggelig réta maradok.

(*Kolozsvár, 1863. 178.*)

Aligha kell a szerelmi egyesülés vágyának e finomkodó megfogalmazását bővebben elemeznünk, de az is nyilvánvaló, hogy műköltői eredetű és egyetlen motívuma közös csak Petőfi versével (ahol viszont épp fordított sorrendben szerepel). E székely változat mellett ismerünk még egy szentbenedeki, Nagyenyed környéki szöveget is, ahol az 1. versszak elmarad, nem is »úrfi« szerepel többé, a végére viszont odaillesztettek egy hangulatilag odaillő, valóban népköltészeti szakaszt:

S a *virágot* akkor szedik,
Mikor reggel *harmat* esik.
A legénynek akkor tetszik,
Mikor szépen felöltözik.

(E szöveg különben múlt század végi, *Lázár István: Alsófehér vármegye magyar népe* c. monográfia I. kötetében jelent meg Nagyenyeden, 1899-ben, a 655. oldalon.)

Hajlandók lennének e félnépi dalokat Petőfi verse »széténeklésének« tekinteni vagy XVIII. századi kéziratok forrásokig visszavezetni, ámde mit tegyünk egy *olténiai román kolindával*? Tartalma: a mosás fáradsáimaitól a kút mellett elszunnyadt leányt egy csintalan legény lovának prűszköltetésével riasztja fel. A leány mindenfajta közeledés ellen tiltakozik:

—Nem vagyok lány, sem menyecske,
Sem szép csillag, földre esve;
Tengeren túli *boglárka*,
Hozott engem ringó bárka;
Kannácskában növekedtem.
Meghal, ki megcsókol engem!

A legény válaszában első része már ismert, a befejezés azonban eltér:

— Én *harmat* vagyok; megesve
A virágra szállok este
S tovatűnök illa szárnyal
A virágok illatával.
S *dér* vagyok. Hol én leszálok,
Elhervadnak a virágok.

(*Faragó József-Kiss Jenő: Szarvasokká vált fiúk*. Román kolindák. Bukarest, 1971. 121.)

Nagyon messzire vezetne, ha a sokféle — köztük irodalmi, esetleg fejedelmi, udvari — hatást befogadó kolindák történeti rétegeit elemeznénk, vagy a szintén álmában meglepett *Pávás lány* balladájával is keresnénk a párhuzamokat, inkább térjünk vissza eredeti szöveghökhöz!

Petőfi versének jóval közelebbi párhuzamai is vannak az idézeteknél, ezeket nem annyira a dalok, mint inkább a balladák között tartják számon: az angolok *the two magicians* (a két varázsló, ld. F. J. Child: *English and Scottish Popular Ballads*, I—V. Boston, 1882—1898. 44. sz. típus), a franciák pedig *les transformations* (átváltozások) néven említik, követik őket a románok is *metamorphoze* vagy *meghinita neagra* (szerelmi bűjócseke) megjelöléssel. (l. *Faragó József-Kiss Jenő: A bárányka*. Román népballadák. Bukarest, 1963. 191—192. és jegyzete.) Mind a három elnevezés más-más oldalát domborítja ki ennek a balladás-szertartásos jellegű daltípusnak, melyben legény-leány (férj-feleség) vagy két madár folytat szerelmi párbeszédet, a legény (férj, kakukk) kéri a leányt, aki inkább madárrá, hallá stb. változik, de a másik fél vadász, halász stb. alakjában végül mégiscsak rabul ejti.

Az angol és nyomukban más népek kutatói is hajlamosak a mágikus (varázsos) eredet feltételezésére, bár *Zeusz* sokszor (sas, aranyeső stb.) átváltozásait vagy *Apuleius* kalandorozatát nem tekintik forrásoknak. A magyar *Vargyas Lajos* még e »rövidebb távú« természet-

fölötti bűvölettől is óv, melyet nem minden kutatónak sikerült elkerülnie. Szerinte francia központból sugárzott szét e szerelmi enyelgés, melyet egyes népek (így pl. a skótok is) valóságos átváltozássá, vagyis varázstörténeté alakítottak át, tehát voltaképpen a képletes párbeszédet fantasztikus történetként értelmezték. (I. Vargyas Lajos: *Kutatások a népballada középkori történetében*, IV. Ethnographia, 1962, 234.)

Egyébként egy kevés angol, több neolatin (francia, olasz, román stb.), görög, szláv (lengyel, bolgár stb.), sőt kaukázusi változata van, melyekből — ha csak a magyarra fordított szövegeket tekintjük is át — azonnal szembetűnik a Petőfi-verssel való szorosabb rokonság és némileg módosul Vargyas francia eredeztetése is. Az ő kedvéért mégis kezdjük a francia változattal, mely talán a legközelebb áll Petőfi verséhez is:

Ha tovább jársz utánam,
nevetsz felém,
én *ponttyá* változom
a tó ölén.
Szívem nem lesz tiéd
a föld kerekén.

— Ha ponttyá változol
a tó ölén,
halász leszek biz én,
halászegény;
a ponttyot kifogom
horgom hegyén.

Ha te halász leszel,
halászegény,
én *rózsaszál* leszek
rét-hajlaton;
szívem nem lesz tiéd,
megmondhatom.

Ha rózsaszál leszel
rét-hajlaton,
akkor *kertész* leszek,
kertész bizony;
a rózsát leszedem
rét hajlaton.

Ha te kertész leszel,
kertész bizony,
csillagá változom
az ég közepén;
szívem nem lesz tiéd
a föld kerekén.

Ha te csillag leszel
az ég közepén;
akkor *felhő* leszek,
habos-fehér;
ha te csillag leszel,
kísérlek én.

Ha te felhő leszel,
habos-fehér,
neked adom örömmel
a szívemet én,
hisz miattad vagyok
az ég közepén.

(Dobossy László — Ortutay Gyula: *Ha rózsaszál leszel*... A francia népköltészet gyöngyszemei. Bp. 1956. 113—4. Weöres Sándor fordítása.)

E francia daltípus már két motívumát (rózsaszál, csillag) tekintve rokon Petőfi versével, ha ez a rokonság még távoli és nem közvetlen átvételre, illetve hatásra vall is. Ennél közelebbi párhuzam egyelőre

nincs, hiába jövünk *földrajzilag* közelebb hozzánk. Az egyik bolgár változatban például a leány *pitypalatty* (füri) — fehér *hal* — *tű* alakjában bújnék el, de a legény *keselyű* — *halász* (selyemhálóval, majd sűrű szítával) alakjában leli meg. A bolgár dal kezdete és befejezése irodalmi mércével mérve is szép szerelmi vallomás:

Aranyos vagy, aranyos:
Aranyos csöngőcske,
Aranyos függőcske...
Édes, cukros kis falat,
Erdőszéli pitypalatty,
Ezüstfényű holdvilág...
Szerelmemmé teszek én
Mindörökké örökre!

(Strausz Adolf: *Bolgár népköltési gyűjtemény*, II. Bp. 1892. 153—156.)

A bolgár lakodalmi szokások között szerepel a *szítálás*, melyet a következő szertartásos dallal kísérik:

— Hozzatok, Mária, azt a *sűrű szítát!*
Szítálgjátok gyorsan a hamut, homokot!
Keressük, Mária, a leány *fésűjét*;
A leány *fésűjét*, a legény *gyűrűjét!*

(Uő., I. köt. 77—8.)

Ez utóbbi kis (lakodalmi) kitérő azért fontos, mert a kaukázusi Terek folyó torkolatvidékén lakó *kumükök* kedvelt *lakodalmi* játéka a *pálcázás*: egy legény és egy leány egymással szemben állva szerelmi párbeszédet folytat, miközben változtatva érintik egymást a kis pálcikával (könnyű és hálás feladat lenne ennek szexuális vonatkozásait kideríteni). A leány *galamb* — *hal* — *kölesszem* lesz, a legény *ölyv* — *vashorog* — *kakas* formájában talál reá, míg végül mindketten közös sírba kerülnek. (Bolgár Elek: *A Szovjetunió*. Bp. 1954. 405—6.)

A lakodalmi vessző *román* balladákban már átváltozási lehetőségként maradt fenn: a férjét megunt feleség (e típusa maga is nyilvánvalóan másodlagos) előbb *aranyhallá*, majd *szilvesszővé* — *bodzaággá* — sárga *virággá* változva próbál menekülni, de férje *halász* — *utas* — *juhász*, illetve *kaszás* képében éri utol s végül levágva megszártja, szétszórja a szélben. (Vulcanu József: *Román népdalok*. Bp. 1877. 130—135.)

Végezetül még egy román népballada kívánczik ide: ebben a szerelmes *kakukk* és a vonakodó, de vonzalmaikat mégis eláruló *gerle* folytat párbeszédet. A gerle a kakukk varázsos anyjától fél, azért szabódik, inkább kis *pogácsa* — *nádszál*, majd *templomi kép* akar lenni, hogy elrejtőzhessen, a kakukk kis *lapát* — *juhászlegény* — *kispap* alakját fölveve követi, imádja őt örökké. (Uő., 97—101.) E balladában tehát *kétszeres* az átváltozás: madarak antropomorfizálódnak, köztük a ro-

mán folklór rejtélyes, varázsos és főként »szerelmes« madara: a *kakukk*, mely talán a legtöbbször szerepel. E ballada különben a *Párjavesztett bús gerlice* középkori, a román népköltészetben is ismert típusnak mintegy ellenpéldája, vagy inkább kiegészítő párja.

Eddig csak a legkülönfélébb példákat szaporítottuk (pedig nem szóltunk regösénekeink szerelmi vonatkozásairól, a népmesei üldözésekről), velük együtt a kérdéseket is, anélkül, hogy valamire is választ adtunk volna. Végre választ adni ma még nem is lehet, hiszen oly sok változatot nem ismerünk, köztük a *délszávokat* sem! Ennek ellenére is ma már sejteni lehet a továbbhaladás útját.

A szerelmi bűjóska (átváltozás) sok népnél és sok változatban ismert, ezek szerint régi eredetű lehet. Ha eddig Angolországtól a Kaukázusig eljutottunk, semmi akadály, hogy a kört tovább bővítsük. E költői hely tehát jelentős területek nemzetközi közkinccse, aligha lehet francia eredetű vagy egyetlen helyről való. Mindenesetre feltűnő, hogy ismerete Magyarországot körülveszi ugyan, mégis Petőfi révén került csak hozzánk a legújabb korban. E költői hely talán honfoglalás előtti időkből való? (Többnyire vadász, halász, pásztor, utas szerepel benne, kaszás kertész jóval ritkábban, ez is régi eredetre vall.)

A szerelmi bűjóska gondolata oly sokféle formában megfogalmazható (dal, kolinda, ballada, egyéb szertartásos ének stb.), hogy elsi-etett volna egyetlen műfajhoz kötni, hiszen például csak a román népköltészetben belül is legalább háromféle műfajban szerepel. Inkább arra kell gondolnunk, hogy népek, korszakok és alkalmak szerint fogalmazódik mindig újjá, közelítve természetesen a mind modernebb szerelmi vallomás jellegű énekekhez. Némileg hasonló a helyzet, mint a *szerelem kertjével*, melyet Voigt Vilmos kollégám követett még nagyobb idő- és térbeli távolságokra. (*A szerelem kertjében*. Ethnographia, 1969. 238—247.)

E keret annyira rugalmas, hogy a végkifejlet többféle is lehet: boldog beteljesülés vagy tragikus vég, esetleg kettős halál. Hogy mikor melyik megoldást választják és főként miért, arra nincs elegendő adat: a gyűjtők többsége megelégedett a pusztá szöveglejegyzéssel, így sok esetben csak találgatásra vagyunk utalva. Mindenesetre a tragikus vég sugallhatta a kutatók egy részének a *balladák* közé való besorolás gondolatát, hiszen az (akarata ellenére) idegennek eladott lány éppígy tér ki kérője vagy üldözője elől és öngyilkossága után esetenként ő is hallá változik.

A népköltészeti formák hallatlan rugalmasságára vall a szereplők, helyzetek, érdemek cseréje is: éppoly meggyőző kifejezője lehet e típus a szerelmi *vágy*nak, mely nem ismer lehetetlent, mint ahogy a határtalan *gyűlölet*nek is. (I. a megunt férj elutasítását az idézett román változatban.)

Fel kell még figyelni arra is, hogy e típus voltaképp *túlzások* láncolata, míg azonban a kései szerelmi lírában az ilyesféle túlzások (Azt a *hegyet* a *zsebkendőm*nek a négy sarkában is elhordom . . . ; vagy: *Tenger* sűrű habját *kanállal* kimerném . . .) lényegében hasonlatként szerepelnek, itt még megvan eredeti (mágikus vagy szertartásos) jellegük,

illetve annak világos emléke. Épp ezért sem zárnám ki oly határozottan a mágikus-mitológiai vonatkozások lehetőségét, mint ahogyan Vargyas Lajos teszi: e forma oly régi időkbe látszik visszakövethetőnek (állatok szerepelhetnek benne, szertartások részeként is élt stb.), hogy eredetileg a szerelmi bújócska nemcsak játék lehetett, hanem emberfeletti erejű üldöző elől való kitérés, melynek során az emberi hőst valószínűleg egy ugyancsak természetfeletti erejű csodás lény segíthette. (Tudunk a toronyból üldözője elől kácsa képében megszökő francia királylányról, e motívum is népballadában szerepel; itt újra csak utalunk a népmesék különféle üldözési jeleneteire.)

De hát mi köze mindennek Petőfihez? Kérdezhetné végül valaki. Mindez még jobban kidomborítja nagy költőnk zsenialitását, aki egy évezredes, nemzetközi költői helyet talált, azt minden korszerűtlen vonatkozástól (párbeszédes jelleg, az üldözés jelenetsora stb.) megtisztította és az eredetileg epikus—szertartásos jellegű éneket *igazán líraivá* tette. Ugyanakkor elhagyta a másik szereplőt is, ő maradt egyetlen lírai hős, aki határtalan, lehetetlent nem ismerő szerelméhez költői képeket válogat össze (de elhagyja például a régies állatalakban való átváltozás gondolatát, más irányban bővíti tovább a képsort), miközben kozmikus méretűvé, egyúttal egyetemessé és örök érvényűvé is teszi e szép szerelmi vallomást. A *szabadság és szerelem* költője a valóságot ezúttal ismét új oldaláról mutatta be, egy népköltészeti közhelyet valóban felemelt, magasabb szintre helyezett, alig-alig lehet már az eredetre visszakövetkeztetni. Majd száz év múltán valami hasonlót tesz Bartók Béla is a *Csodálatos mandarinban*, mely a szerelmi vágy modern apoteózisa.

Ebben az összefüggésben másodrendű, de kétségkívül még ezután megoldandó kérdés a Petőfi-vers közvetlen forrása. Bizonyosak lehetünk felőle, hogy erre is hamarosan fény derül.

